सूत्रभेदकोटिषु परिभाषावचनानि ; एकमध्ययनम्

Dr. Giridhari Panda

Asstt. Professor & Head

Department of Sanskrit (UG & PG)

Midnapore College (Autonomous)

कूटशब्दाः – सूत्रम्, सूत्रस्वरूपम्, सूत्रभेदः, परिभाषावचनानि ।

शोधसारः – शब्दानुशासनं नाम व्याकरणम्, यत्र साधुशब्दानाम् असाधुशब्दानां च वैधानिकी विचारधारा प्रवर्त्तते। शब्दानुशासने व्याकरणे वा प्रतिपादितायामेतस्यां विचारधारायां यत् अलौकिकम् अनन्यम् अनुपमम् उपायं साधयति, स्वल्पीयसा आयासेन अल्पीयसा कालेन च याथार्थ्यं प्रतिपादयति। व्याकरणपरिभाषायां तत् 'सुत्रम्' इति पदेनाभिधीयते, येन माध्यमेन शब्दानुशासनं व्याकरणं वा पूर्णाङ्गं लभते। तत्र शब्दानुशासने अवलम्बितं सर्वं वैज्ञानिकं तत्त्वं सूत्रमाध्यमेनैव परिष्कृतं जायते। 'सूत्रम्' इति पदस्योपादनं सर्वथा लध्वर्थं हि उद्देश्यम्। सूत्रे अल्पाक्षरेण समन्वितेन पदेन बहुविधस्य तात्पर्यस्य उपस्थापनं कर्तव्यं जायते इति सूत्रलक्षणात् तस्मात् प्रतिपाद्यते। एतस्मिन् विधौ सुत्रेषु कार्यानुसारं कार्यविधेः प्रतिपादनानुसारं च षड्विधप्रकारभेदव्यवस्था कल्पनीया विद्यते। संज्ञा-परिभाषा-विधि-नियम-अतिदेश- अधिकारश्चेति भावेनषड्विधेषु सूत्रप्रकारकोटिषु परिभाषासूत्राणि, सूत्राणां तात्पर्यप्रतिपत्तये समुद्दिष्टानि परिभाषावचनानि च पाणिनीयव्याकरणे अनियमस्थले नियममुपपाद्य सूत्रोपातपदानां गोपायितं रहस्यमुद्घाटयन्ति, शास्त्रीयप्रक्रियानिर्वाहञ्च साधयन्ति। परिशीलनेन परिगणनेन च ज्ञायते यत् पञ्चाशत् संख्यकानि परिभाषासूत्राणि अष्टाध्यायीग्रन्थविमण्डितानि भवन्ति। एवञ्च ५५०संख्यकानि परिभाषावचनानि व्याडित आरभ्य शेषाद्रिसुधि इति यावत् प्रतिनिबद्धानि बर्त्तन्ते। तेषां सर्वेषां सूत्राणां वचनानाञ्च समूहितेन मार्गेण व्याकरणजगति सूत्रात्मकस्वरूपस्य सूत्रततथ्यस्य च परिष्कारात्मकं परिशीलनं पर्य्यालोचनञ्चावधातव्यं जायते। अगत्या हि परिभाषाऽऽश्रीयन्ते' इति शास्त्रकृतां वचनात् शास्त्रीयरहस्यस्य पदसाधुत्वोपायस्य च झटिति प्रतिपत्तये परिभाषाणामुपयोगित्वं सर्वथाऽनस्वीकार्यम्। पर्यालोचनेन प्रतिभातं जायते यत् अल्पाक्षरमिति सूत्रस्वरूपवत् कार्यकालसंज्ञापरिभाषमिति भावेन परिभाषावचनान्यपि ग्रथितानि विद्यन्ते।

सूत्रसंघटनोपाये पाणिनिना यत् कौशलमवलम्बितं तदपि अत्राश्रितं दृश्यते। पुनश्च संज्ञा-परिभाषा-विधिर्नियम..' इति षड्विधेषु सूत्रभेदकोटिष्वपि संज्ञापरिभाषादिवत् परिभाषावचनं संघटितं विद्यते। अत्रेदमेव तात्पर्यं यत् "तत्र च नामकरणं संज्ञा","अनियमे नियमकारिणी परिभाषा"[1] ,"कर्त्तव्यत्वेनोपदेशो विधिः"[2] ,"बहुत्र प्राप्तौ संकोचनं नियमः"[3] इत्यादलिक्षणमुरोरीकृत्य प्रथितानि सूत्राणीव परभिाषावचनानि ग्रथितानि विद्यन्ते। एकेनैवोपस्थापनेनालं यत् संज्ञासूत्रवदत्रापि समानाधिकरणमादाय परिभाषावचनं प्रथितं विद्यते। तद्यथा- यथोद्देशं संज्ञापरिभाषम् (प. सं. २), अनेकान्ता अनुबन्धा (प. सं. ४)। अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः (प. सं. ५६) इत्यादीनि। एवंभावेन यथोद्देशं संज्ञापरिभाषाम्, 'ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र"कार्यमनुभवन् हि कार्यी निमित्ततया नाश्रीयते (प.सं. १०), संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम् नास्ति (प. सं. २७), "एकदेशविकृतमनन्यवत्"[4] इत्यादिभावेन क्रमेण संज्ञा-परिभाषा-विधि-नियम-अतिदेशादिषु

सूत्रभेदकोटिषु बहूनि परिभाषावचनानि संघटितानि विद्यन्ते, यानि सूत्राणां रहस्याववोधनाय तत्तत्कार्यप्रकारकोटिष्वपि स्वकीयं तात्पर्यमावहन्ति। अतः तेषां परिभाषावचनानामेकत्रीकृत्य परिभाषायाः सूत्रस्वरूपम्, परिभाषायाः संज्ञास्वरूपम्, परिभाषायाः परिभाषात्वम्, परिभाषायाः विधित्वम्, परिभाषायाः नियमत्वम्, परिभाषायाः अतिदेशत्वम्, परिभाषायाः अधिकारत्वम् इत्यादिभिः बिन्दुभिः शोधप्रबन्धोऽयं पल्लवितः।

भूमिका -

निखिलेऽस्मिन् वाङ्मये अभिव्यक्तिसाधने उपदिश्यमानेषु उपायविशेषेषु सर्वोत्कृष्टा सुस्पष्टा समृद्धा च माध्यमविशेषा भाषा इत्यामनन्ति भाषाविज्ञानविदः। माध्यमभूतायाः अस्याः भाषायाः परिधौ ये निवसन्ति ते सर्वे परस्परमवगन्तुं समर्थाः भविष्यन्ति। विभिन्नेन कारणेन कौशलस्य व्यतिक्रमेण वा विच्युतिं प्राप्य शब्दः ध्वनिविज्ञानात्मिकां शय्यामवलमब्य भाषारूपेण प्रयोगक्षमा भवति। इदमेव विचारणेनालं यत् प्रवहन्त्याः भाषायाः विकसनं संकोचनं विलोपनमित्यादीनि प्रक्रियात्मकानि कार्याणि सरितां शय्यावदाकल्यन्ते। कस्मिश्चिदुपाये अवसरे वा इमानि कार्याणि प्रकल्पन्ते प्रवर्त्तन्ते च अन्यथा तन्निर्णेतुम् अववोधयितुं प्रयोक्तुं वा न शक्यते। अतएव एकस्मिन् अनुशासने वन्धने नियमेन तस्याः किल भाषायाः परीक्षणमपेक्ष्यते, यत् खलु शब्दमर्य्यादया शब्दानुशासनमिति व्यवहारं लभते। शब्दानुशासनं नाम व्याकरणम्, यत्र साधुशब्दानाम् असाधुशब्दानां च वैधानिकी विचारधारा प्रवर्त्तते। शब्दानुशासने व्याकरणे वा प्रतिपादितायामेतस्यां विचारधारायां यत् अलौकिकम् अनन्यम् अनुपमम् उपायं साधयति, स्वल्पीयसा आयासेन अल्पीयसा कालेन च याथार्थ्यं प्रतिपादयति। व्याकरणपरिभाषायां तत् 'सुत्रम्' इति पदेनाभिधीयते, येन माध्यमेन शब्दानुशासनं व्याकरणं वा पूर्णाङ्गं लभते। तत्र शब्दानुशासने अवलम्बितं सर्वं वैज्ञानिकं तत्त्वं सूत्रमाध्यमेनैव परिष्कृतं जायते।

'सूत्रम्' इति पदस्योपादनं सर्वथा लघ्वर्थं हि उद्देश्यम्। एतस्मिन् विधौ पदानां प्रयोगार्हभूतानां च कृते एकं संघटनं सजातीयतामादाय संस्थाप्यते। तत्र प्रयोगविज्ञाने स्वरूपं विचार्य समानतायां क्रियायाः अवलम्बनं विधीयते। शब्दस्य मूलप्रकृतौ कस्मिन् भागे विकाशः विकारः विश्लेषणं वा अवधार्यते तत् विचार्य सम्पंद्यमानायां क्रियायां समानता अवलम्ब्यते। एवं च किमात्मकं कार्यं तस्य स्वरूपं वा इति विचारपुरःसरं कार्यविधानं साधनं वा निरूप्यते उपदिश्यते च। तत्र पुनः शब्दानुशासने शब्दोपपादनप्रसङ्गे च शब्दोपदेशे प्रकृतिनिर्देशे च संक्षिप्तानुशीलनेन सर्वथा अवधार्यते। इदं तत्र अवधेयं यत् समानरूपस्य क्रियमाणस्य कार्यस्य कृते यत्र व्यतिक्रमः लक्ष्यते तदेवोपस्थाप्यते। किमात्मकस्य व्यतिक्रमः, तदपि अवधार्यते। कार्ये कुत्र निषेधः, कुत्र विकल्पः कुत्र वा उभयविध इतिं सर्वं निर्दिश्यते। सूत्रे अल्पाक्षरेण समन्वितेन पदेन बहुविधस्य तात्पर्यस्य उपस्थापनं कर्तव्यं जायते इति सूत्रलक्षणात् तस्मात् प्रतिपाद्यते। तथा हि-

१. अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवत् विश्वतोमुखम्।

अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रो विदोविदुः।।[5]

२. लघूनि सूचितार्थानि स्वल्पाक्षरपदानि च।

सर्वत सारभूतानि सूत्राण्याहुः मनीषिणः।।[6]

महर्षिवररूचिना किमपि परिवर्त्तनं विधाय उपस्थापितम् -

अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवत् गूढनिर्णयम्।

निर्दोषं हेतुमत्वं च सूत्रमित्युच्यते बुधैः।।[7]

सूचनाकारिग्रन्थे सूत्रशब्दस्य व्यवहारः दृश्यते। अतः अनेकार्थसंग्रहकोशे लिखितं यत् ''सूत्रं तु सूचनाकारिग्रन्थे तन्तुव्यवस्था''[8] इति। हैमेऽपि एतद्विधं विवेचनं स्वीकृतम्। नागेशः[9] मतमिदं स्वीकरोति। तद्वचनेन सूत्रशब्देन अष्टाध्यायी एव तदेकदेशेषु भोगव्यवहारः। कालिदासेन रघुवंशे तस्य साहित्यिकः अर्थो व्युत्पादितः। यथोक्तं तत्र- 'मनोवज्रासमुत्कीर्णे सूत्रस्यैवास्ति मे गतिः।'[10] राजशेखरेणोक्तं यत - ''अल्पार्थशाखाधीतमन्त्राणां विनियोजनं येन क्रियते, तत् सूत्रमित्युच्यते।''[11] गोल्डष्टुकरमहोदयाः सम्पूर्णसंग्रहरूपे अर्थे अस्य प्रतिपादनमभिलषिक्तः।

सुत्रेषु कार्यानुसारं कार्यविधेः प्रतिपादनानुसारं च षड्विधप्रकारभेदव्यवस्था कल्पनीया विद्यते। संज्ञा-परिभाषा-विधि-नियम-अतिदेश- अधिकारश्चेति भावेन, यथोक्तं-

संज्ञा च परिभाषा च बिधिर्नियम एव च।

अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधं सुत्रलक्षणम्।। [12]

संज्ञा-परिभाषा-वधिर्नियम..' इति षड्विधिषु सूत्रप्रकारकोटिषु परिभाषासूत्राणि, सूत्राणां तात्पर्यप्रतिपत्तये समुद्दिष्टानि परिभाषावचनानि च पाणिनीयव्याकरणे अनियमस्थले नियममुपपाद्य सूत्रोपातपदानां गोपायितं रहस्यमुद्घाटयन्ति, शास्त्रीयप्रक्रियानिर्वाहञ्च साधयन्ति। परिशीलनेन परिगणितेन च ज्ञायते यत् पञ्चाशत् संख्यकानि परिभाषासूत्राणि अष्टाध्यायीग्रन्थविमण्डितानि भवन्ति। एवञ्च ५५० संख्यकानि परिभाषावचनानि व्याडित आरभ्य शेषाद्रिसुधि इति यावत् प्रतिनिबद्धानि बर्त्तन्ते। तेषां सर्वेषां सूत्राणां वचनानाञ्च समूहितेन मार्गेण व्याकरणजगति सूत्रात्मकस्वरूपस्य सूत्रततथ्यस्य च परिष्कारात्मकं परिशीलनं पर्य्यालोचनञ्चावधातव्यं जायते। अगत्या हि परिभाषाऽऽश्रीयन्ते' इति शास्त्रकृतां वचनात् शास्त्रीयरहस्यस्य पदसाधुत्वोपायस्य च झटिति प्रतिपत्तये परिभाषाणामुपयोगत्विं सर्वथाऽनस्वीकार्यम्। पर्यालोचनेन प्रतिभातं जायते यत् अल्पाक्षरमिति सूत्रस्वरूपवत् कार्यकालसंज्ञापरिभाषमिति भावेन परिभाषावचनान्यपि ग्रथितानि विद्यन्ते। सूत्रस्वरूपे सूत्रसंघटनोपाये च पाणिनिना यत् कौशलमवलम्बितं तदपि अत्राश्रितं दृश्यते। पुनश्च संज्ञा-परिभाषा-विधिर्नियम..' इति षड्विधेषु सूत्रभेदकोटिष्वपि संज्ञापरिभाषादिवत् परिभाषावचनं संघटितं विद्यते। अत्रेदमेव तात्पर्यं यत् ''तत्र च नामकरणं संज्ञा'' ''अनियमे नियमकारिणी परिभाषा''[13] ,''कर्त्तव्यत्वेनोपदेशो विधिः''[14],''बहुत्र प्राप्तौ संकोचनं नियमः''[15] इत्यादिलक्षणमुरोरीकृत्य प्रथितानि सूत्राणीव परिभाषावचनानि ग्रथितानि विद्यन्ते। संज्ञासूत्रवदत्रापि समानाधिकरणमादाय परिभाषावचनं प्रथितं विद्यते। विषयस्यास्योपस्थापनमधः प्रस्तूयते।

१.परिभाषायाः सुत्रस्वरूपम् -

''अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवत् विश्वतोमुखम्।''

लघूनि सूचितार्थानि वेति तल्लक्षणात् सुत्रसंघटनं सर्वथा अल्पाक्षरेण भवितव्यम्। पुनश्च पाणिनीयविधौ संज्ञापरिभाषादिभेदेन तेषां विभागोऽपि लक्षितो विद्यते। अनेकानि परिभाषावचनानि विद्यन्ते यानि अल्पाक्षरैः संयुक्तानि विद्यन्ते। तद्यथा–

१. कार्यकालसंज्ञापरिभाषाम् (प. सं. २)

२. परात् नित्यं बलवत् (प. सं. ४२)

३. चानुकृष्टं तोत्तरत्र (प. सं. ७९) इत्यादीनि।

सूत्रसंघटनोपाये पाणिनिना यत् कौशलमवलम्बितं तदपि अत्राश्रितं दृश्यते। अवधीयते सूत्रकारपाणिनिः तस्मिन्काले प्रथितां सूत्रशैलीमनुकृत्येत्थं प्रतिपादयितुमिच्छति यत् संघटितानि पदानि वा गुरुलघुविचारपुरस्सरं क्रमशः गुरुतां प्राप्य ततश्च लघुतां यान्ति। आहोस्वित् लघुतां प्राप्य क्रमशः गुरुतां यान्ति। संज्ञापरिभाषादिवत् परिभाषावचनं संघटितं विद्यते।

२. परिभाषायाः संज्ञास्वरूपम् –

''तत्र च नामकरणं संज्ञा''[16]। संज्ञा-सूत्राणां सूत्रोपात्तपारिभाषिक पदानामुपादाने वृद्धि-गुण-प्रत्याहार विभाषा-सवर्णोत्यादि -भावेन प्रसिद्धिः। प्रायतः संज्ञासूत्रसहकारेण विधिसूत्राणां प्रवृत्तिर्जायते। यथा-''अदेङ्गुणः''[17] इति गुणसंज्ञा-विधायक- सूत्रमाध्यमेन 'आद्गुणः''[18] इति विधिसूत्रस्य कार्यं विधीयते। संज्ञाशास्त्रेषु सज्ञासंज्ञिभावपुरस्सरं समानाधिकरणं वर्तते। एतद्विषये अपि बहुवैचित्र्यं भाष्यकृता प्रदर्शितम् – अनाकृतिः संज्ञा, आवर्तिन्यः संज्ञा, संज्ञाधिकारे पठितत्वं संज्ञात्वमित्यादीनि। यदस्तु संज्ञासूत्रवदत्रापि समानाधिकरणमादाय परिभाषावचनं प्रथितं विद्यते। तथाहि–

१. यथोद्देशं संज्ञापरिभाषाम (प. सं. २)

२. अनेकान्ता अनुबन्धा (प. सं. ४)

३. अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः (प. सं. ५६)

४. समासान्तविधिरनित्यः (प. सं ८५)

संज्ञासंज्ञिभाव अत्र न भवति। किन्तु तदवत् सामानाधिकरणता अनुकृता विद्यते।

३.परिभाषायाः परिभाषात्वम्–

''अनियमे नियमकारिणी परिभाषा''[19]। परितो भाषन्ते इति परिभाषा। अष्टाध्याय्यां पाणिनिप्रोक्तानि पञ्चाशत्संख्यकानि परिभाषासूत्रणि सन्ति, येषामुपयोगित्वं केवलमष्टाध्यायीस्थ- विधिसूत्राणां प्रवृत्तिसाधनमुद्देश्यम् ।''तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य''[20] इत्यादिकं पारिभाषिकं सूत्रं तु पाणिनिना साक्षादुच्चारितम्। एतेषां परिभाषासूत्राणां

प्रयोगस्तु व्याकरणशास्त्रस्य प्रयोगविज्ञाने साधुत्वसम्पादनार्थं विधीयते। एतद्व्यतिरिच्य पाणिनीय सुत्राणामर्थाववोधनाय व्याख्येयपरिभाषारूपेण बहूनि परिभाषा-वचनानि सन्ति, यानि पाणिनीयसूत्रैः ज्ञापितानि वाचनिकानि लोकन्यायसिद्धानि वा सन्ति। सुत्रात्मकपरिभाषां विना एताः परिभाषाः व्याख्येयपरिभाषारूपेण प्रसिद्धाः। यथा-'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणम्'[21](प.सं.१) ''निर्दिश्यमानस्यादेशाः भवन्ति''[22] (प.सं.१२), ''एकदेशविकृतमनन्यवत्"[23] इत्यादिभावेन।

एतादृशानां परिभाषाणां स्वरूपनिरुपणावसरे भूतिकारेणोक्तं यत्- ''संकेतग्राहकभिन्नत्वे सति शब्दधर्मिकसाधुत्वप्रकारक-शास्त्रजन्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितबोधकसहकारित्वेन मुन्यभिप्रेतत्वे सति पाणिश्रयुच्चरितभिन्नत्वम्''[24]। ''तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य''[25] इत्यादिकं पारिभाषिकं सूत्रं तु पाणिनिना साक्षादुच्चारितम्। एतेषां परिभाषासूत्राणां प्रयोगस्तु व्याकरणशास्त्रस्य प्रयोगविज्ञाने साधुत्वसम्पादनार्थं विधीयते।

परिभाषासूत्राणां संघटने पाणिनेः वचनं विशेषतया नास्ति। विधिसूत्रोपात्तपदे जायमानस्य सन्देहस्य निराकरणं तद्रगतं पदमादाय वचनं पुरस्क्रियते। तद्यथा – षष्ठ्यन्तं निर्देशम् आदाय अलोऽन्त्यस्य इति पारिभाषा। अत्र शास्त्रे मर्वं तु परिभाषावचनं तद्रीत्या उपस्थापितम्। यस्मिन् पदे आशये वा सन्देह उन्देह तस्य प्रतिपादनमाकाङ्क्षते।

१. 'सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद् भवति" (प. सं. ३४)

समाहार द्वन्द्वैकवचनेन निष्पत्तिरिति प्रतिपादनमुपरीदं निर्मितम्।

२. 'ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र" (प. सं. १२५)

४. परिभाषायाः विधित्वम् –

''कर्त्तव्यत्वेनोपदेशो विधिः''[26] । षड्विधेषु सूत्र-भेदेषु 'विधिसूत्रं' 'शास्त्रं' वा प्रमुखं स्थानमर्जयति। स च विधिः- १.सामान्यविधिः २. वैकल्पिकविधिः ३. निषेधविधिः ४. नित्यविधिः ५. परविधिः ६. अन्तरङ्गविधिः ७. वहिरङ्गविधिः ८. असिद्धविधिः ९. अस्वरूपविधिः १०. सन्निपातविधिः ११. निपातनसिद्धविधिः १२. अपवादविधिः। एतेषां विधिशास्त्राणामुपकारत्वेन इतराणि सूत्राणि शास्त्राणि च उपादेयानि वर्त्तन्ते। तेषामेव विधिशास्त्राणां सञ्चरणे अनेके उपायाः प्रतिपादनीयाः वर्त्तन्ते, तत्र आचार्याणां रहस्यं गोपायितं वर्त्तते, येन विधिसूत्राणां प्रवृत्तिः नियम्यते निरूप्यते च। वचनमात्रेण उपस्थापनेन अलम्-

१. कार्यमनुभवन् हि कार्यो निमित्ततया नाश्रीयते (प.सं. १०)।

२. यत्र अनेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानतः आन्तर्यं वलीयः (प.सं. १३)।

३. कृद्ग्रहणे गतिकारकापूर्वस्यापि ग्रहणम् (प.सं. २९)।

४. असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे (प.सं. ५०)।

५. वार्णादाङ्गं बलीयो भवति (प.सं. ५५)।

६. येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति (प.सं. ४८)।

७. अभ्यासविकारेषु बाध्यबाधकभावो नास्ति इत्यादीनि (प.सं. ६७)।

पाणिनीयविधिसूत्रं कोटित्रयेणाधारितम्। स्थानि, आदेशः, निमित्तेति। अपुव्रव िनभीनि दिशा तस्य वैचित्र्यं विचार्यते। परिभाषावचनमपि तद्दिशा विहितं वर्त्तते तद्यथा–

१. असिद्धं बहिरङ्गमन्तङ्गे (प. सं. ५०)

२. परान्नित्यं बलवद् (प. सं. ४२)

३. सूत्रेलिङ्गवचनमतन्त्रम् (प. सं. ७४)

४. सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद् भवति (प. सं. ३४)

कार्यप्रकारात् विधिशास्त्राणामपि प्रकारभेदो वर्तते। यथा- एकशेषः, समासविधानम्, विभक्तिविधानं, तिङन्तं, स्त्री प्रत्ययः, तद्धितः, समासान्तः, सम्प्रसारणम्, आगमः, आदेशः, लोपः, लुक्विधिः, सन्धिः, स्वरविधानम्, निपातनसिद्धः, पुंवद्भावः, ह्रस्विं ंवधिः, द्वित्वविधिश्चेत्यादयः ।

५. परिभाषायाः नियमत्वम्–

"बहुत्र प्राप्तौ संकोचनं नियमः"।[27] अन्यनिवृत्तिफलकत्वे सति सिद्धार्थप्रतिपादकत्वं नियमसूत्रत्वम् विधिसूत्रस्य प्रवृत्तिसंकोचनाय यत् सूत्रं संघटितं तत् नियमसूत्रमिति किमपि कार्यमनेन विधीयते। परन्तु विधीनां नित्यप्रवृत्तौ सत्यां नियमयति। संज्ञापरिभाषाधिकाराणां सूत्राणां कृतेऽपि स्थलविशेषमादाय नियमनं जायते। इदं द्विविधं -विधेयात्मकं नियमसूत्रं, तद् यथा- "आकडारादेका संज्ञा"28 (पा.सु.-१.४.१), निषेधात्मकनियमसूत्रं तद्यथा-"पदान्तस्य"29 (पा.सु.-८/४/३७) शास्त्रीयं प्रतिवचनमधिगम्यते, प्राप्तौ सत्यामारभ्यमाणो विधिः नियमाय कल्प्यते।

अन्यनिवृत्तिफलकत्वे सति सिद्धार्थप्रतिपादनत्वं नियमसूत्रत्वम्। विधिसूस्य प्रवृत्तिसंकोचनाय यत् सूत्रं निमित्तं भवति तत् नियमसूत्रम्। विभीनां नित्यप्रवृत्तौ सस्यां येन नियम्यते स नियम इति अङ्गीक्रियते तद्यथा – पदान्तस्य (पा.सु. ८/४/३८) परिभाषावचनेषु अनेकानि वचनानि नियमकोटिभूतानि इति परिलक्ष्यन्ते। तद्यथा–

१. संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम् नास्ति (प. सं. २७)

२. गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम् (प. सं. ३२८)

३. साम्प्रतिकाभावे भूतपूर्वगतिः (प. सं. ७७)

४. यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्य बलीयः (प. सं. १३)

६. परिभाषायाः अतिदेशत्वम्–

"अन्यतुल्यत्वविधानम् अतिदेशः"[30]। प्रायशः पाणिनीयव्याकरणे पञ्चनवति(९५) संख्यकानि सूत्राणि अतिदेशस्य कृते उदिष्टानि सन्ति, यस्य कार्यणि रूपातिदेशः कार्यतिदेशः इत्यदिभावेन सप्तविभागः संकलिताः वर्तन्ते। कार्यप्रकारात् द्वात्रिंशत्प्रकाराः एते विषयाः भवन्ति। ते यथा- १. आद्यन्तवत् २. अन्तादिवत् ३. स्थानिवत् ४. ङित्वत् ५. कित्वत् ६. युत्वत् ७. पुंवत् ८. पूर्ववत् ९. आम्प्रत्ययवत् १०. एकत् ११. पराङवत् १२. परवत् १३. कर्मवत् १४. वर्तमानवत् १५. अनद्यतनवत् १६. लङवत् १७. भूतवत् १८. भववत् १९. धर्मवत् २०. अंकोवत् २१. कित्वत् २२. समुहवत् २३. असिद्धवत् २४. चिण्वत् २५. लट्वत् २६. सनवत् २७. बहुब्रीहिवत् २८. कर्मधारयवत् २९. अविद्यमानवत् ३०. णिद्वत् ३१. आमप्रत्ययवत् ३२. अप्लुवत्। एतत् प्रकारकमादाय विधिसूत्रं प्रवर्त्तते। "अतस्मिन् तद्‌वुद्धिः" इत्यस्य तात्पर्यम्। अयं विधिः अनित्य" मिति। किन्तु भाष्ये क्वापि अनुलिखितत्वात् अस्य प्रामाण्यं किमपि नास्ति।

अत्र रहस्यं तु वतिघटितत्वमतिदेशामिति वचनात् यत्र वत् निर्देशः वर्तते तदतिदेशः सूत्रम्। बहुषु परिभाषावचनेषु तद्वत् निर्देश अवाप्यते।

१. व्यापदेशिवदेकस्मिन् (प. सं. ३०)

२. स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् (प. सं. ८०)

३. हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् (प. सं. ८१)

४. एकदेशविकृतमनन्यवत् (प. सं. ३७)

५. प्रकृतिवदनुकरणं भवति (प. सं. ३६)

६. व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन (प. सं. ३२)

७. परिभाषायाः अधिकारत्वम् –

'उत्तरप्रकरणव्यापी अधिकारः" अष्टाध्याय्याम् ७५ संख्यकानि अधिकारसुत्राणि वर्त्तन्ते। विधिसुत्रैकवाक्यतया वोधजनकत्वमधिकारत्वम्। अथवा स्वदेशे वाक्यार्थवोधकमुत्तरोत्तरसूत्रेषु स्वघटकपर-समर्थकमधिकारसूत्रम्। अनेन विधिसूत्राणां संज्ञासुत्राणां च अवधिः निर्दिश्यते। अङ्गाधिकारः, संज्ञाधिकारः, संहिताधिकारः, प्रत्ययाधिकारः, प्रतिपदिकाधिकारश्चेति अनेकविधः अधिकारः उपपादित इति अस्य कार्य्यप्रकारात् अवधीयते। अधिकारो नाम त्रिप्रकारः यथा-१. कश्चित् एकदेशस्थः सर्वशास्त्रमभिज्वलयति प्रदीपवत्, २. द्वितीयो यथा वादिवद्धं काष्ठमनुचकारप्रतियोगमुपतिष्ठते। यथा-'अङ्गस्य' इति। केषाञ्चिन्मते उत्तरोत्तरगमनाधिकार इति स्वरितत्वप्रतिज्ञावलात् अस्योपस्थापनम्। कारिकायामुत्कम्-"प्रतिज्ञास्वरिताः पाणिनीयाः"[31] ।

अधिकारसूत्राणां पाणिनौ यथा सावधिकः निर्देशः निरधिकनिर्देश इति भावन संघटितम्। तथा च कार्यत्रयमधिकारगति अधिकारः इत्यादिभावेन संघटितं तदत्र नास्ति। किन्तु नागेशेन प्रकरणं मनसि निधाय एतेषामेकत्र संघटनं साधितम्। यथा –

१. अनुबन्धविषये (प. सं. ४-८)

२. आदेशविषये (प. सं. १३, १४-३०)

३. अनुवृत्तिविषये (प. सं. १८, १९)

४. सवर्णग्राहकताविषये (प. सं. २०, २१)

५. तदन्तविधिविषये (प. सं. २४, ३०, ३२)

६. अतिदेशविषये - (प. सं. ३१, ३३, ३७, ५१-८१, ८१-१२०)

६. बलवत्त्वप्रतिपादनविषये (प. सं. ३९, ४०, ५३, ५५, ५६-५८, ७१, १००-१०३, १०७, ११३, १२२, १२९)

८. नित्यत्वानित्यत्वविषये (प. सं. ४३-५०) इत्यादीनि।

एवं प्रकारेण षड्विधप्रकारभेदमाश्रित्य सूत्रवत् परिभाषावचनानि शब्दशास्त्रे शास्त्रान्तरेषु वा स्वकीयां तनुं वितनुते, येन शब्दानां साधुत्वप्रकारव्यवस्था अक्षुण्णा साधनीया च जायते अगत्या हि परिभाषाऽऽश्रीयते इति तद्वचनात्। परिभाषायाः सूत्रस्वरूपं सूत्रभेदकोटिषु परिभाषावचनानामन्तर्भावश्च सर्वथा शास्त्रपरिशीलनविधावलोकितो जायते। कार्यविधेः प्रकारानुसारं कुत्रचित् सूत्रानुसारेण कार्यसाधनाय परिभाषावचनानि संघटितानि जायन्ते इति शम् ।

पादटीका:

[1]सि.कौ.–पृ.७

[2] सि.कौ.–पृ.७

[3] सि.कौ.–पृ–७

[4] प.सं.३७

[5] उद्धृत.वायुपुराणम्–४९/१४२

[6] उद्धृत.वै.सू.१/१/१

[7] वाररूचसंग्रहः–१/१/१

[8] अनेकार्थसंग्रहकोशः पृ.३९

[9] महाभाष्यम् उद्योत २/१८१

10 कालिदासप्रणीतं रघुवंशम्-१/४

11 मन्त्राणां विनियोजकं सूत्रकल्प-अ.१

12 उद्धृत. सि. कौ.

13 सि.कौ.-पृ.७

14 सि.कौ.-पृ.७

15 सि.कौ.-पृ.७

16 सि.कौ.-पृ-७

17 पा.सू.१/१/२

18 प.सू.६/१/८७

19 सि.कौ.-पृ-७

20 पा.सू.१/१/६६

21 प.सं.१

22 प.स.१२

23 प.स.३७

24 उद्धत.परिभाषेन्दुशेखरः पुरोवाक्

25 पा.सु.-१/१/६६

26 सि.कौ.-पृ.७

27 सि.कौ.-पृ-७

28 पा.स◌ू.-१/४/१

29 पा.सू.-८/४/३७

30 सि.कौ.-पृ.७

31 उपदेशेऽजनुनासिक इत् सि.कौ.पृ-१४